TALABALARDA IJTIMOIY-AXLOQ KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING FUNKSIONAL-MAZMUNLI MODELI

To‘raqulov Akbar Rustam o‘g‘li
Denov tadbirkorlik va pedagogika institute

Annotatsiya. Maqolada oliy ta’lim muassasalari talabalarida ijtimoiy-axloq kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonini yagona tizim sifatida tashkil etish masalasi ko‘rib chiqiladi. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan «Kompetensiya kubi» funksional-mazmunli modeli, uning tarkibiy qismlari va oltita pedagogik mexanizmi tavsiflanadi hamda tajriba-sinov natijalari qisqacha bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-axloq kompetensiyasi, pedagogik mexanizm, funksional-mazmunli model, axloqiy dilemma, refleksiya, teskari aloqa.

Bugungi kunda oliy ta’lim bitiruvchisidan faqat kasbiy bilim emas, balki jamiyat oldidagi mas’uliyatni his qilish, ziddiyatli vaziyatda axloqiy tanlov qila olish ham talab etiladi. Ayniqsa bo‘lajak pedagog uchun bu sifatlar kasbiy ahamiyatga ega, chunki u kelajakda o‘quvchilarda xuddi shu sifatlarni tarbiyalaydi. Biroq amaliyotda talabalarning ijtimoiy-axloqiy tarbiyasi ko‘pincha alohida tadbirlar va ma’naviyat soatlari doirasida epizodik tarzda olib boriladi. Talabaning boshlang‘ich holatini aniqlash, unga individual yondashish va pedagogik ta’sirni natijaga ko‘ra tuzatish tizimli yo‘lga qo‘yilmagan. Natijada har bir tadbir o‘z holicha foydali bo‘lsa-da, ularning yig‘indisi yaxlit tizim hosil qilmaydi.

Tadqiqotda ijtimoiy-axloq kompetensiyasi talabaning ijtimoiy-axloqiy me’yorlar va inson huquqlarini bilishi, ularga ichki qadriyatli munosabatda bo‘lishi va real vaziyatda mas’uliyatli tanlov qila olishini birlashtiruvchi yaxlit shaxsiy sifat sifatida talqin etildi. U uch tarkibiy qismdan iborat: kognitiv («biladi»), emotsional-motivatsion («his qiladi») va xulq-atvor («amal qiladi»). Me’yorni biladigan, lekin unga amal qilmaydigan yoki yaxshi niyatli, lekin vaziyatni to‘g‘ri baholay olmaydigan talabada kompetensiya shakllangan deb bo‘lmaydi.

Muammoning nazariy asoslarini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy-axloqiy tarbiya masalasi Sharq mutafakkirlari merosida ham, zamonaviy psixologiyada ham markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Forobiyning fozil jamoa haqidagi qarashlari, Navoiyning adolat va insof to‘g‘risidagi fikrlari, Avloniyning tarbiyani millat taqdiri bilan bog‘lashi axloqni jamoaviy hayot sharti sifatida qarashga asos bo‘ladi [1].

L.Kolbergning axloqiy mulohaza bosqichma-bosqich rivojlanishi haqidagi nazariyasi axloqiy dilemmalardan foydalanish zarurligini [5], D.Goulmanning emotsional intellekt konsepsiyasi esa kompetensiya tarkibida emotsional-motivatsion qismni alohida ajratish lozimligini ko‘rsatadi [4]. Milliy qadriyatlar va oila-mahalla tarbiyasi tajribasi talabaning axloqiy tasavvurlari shakllanadigan muhit sifatida hisobga olinishi kerak [2].

Bu uch qismni birgalikda rivojlantirish uchun «Kompetensiya kubi» deb nomlangan funksional-mazmunli model ishlab chiqildi. Modelning mazmunli jihati nimani rivojlantirish kerakligini (kompetensiya tarkibi, o‘quv materiali), funksional jihati esa bu mazmun qanday harakatlar ketma-ketligi orqali talabaning ichki o‘zgarishiga aylanishini ko‘rsatadi. Model ijtimoiy buyurtma va maqsaddan, nazariy asosdan (Sharq mutafakkirlari va zamonaviy psixologiya merosi, etnopedagogika, kompetensiyaviy, aksiologik, faoliyatli va refleksiv yondashuvlar), markazdagi kompetensiya tarkibi va mexanizmlar siklidan hamda amaliy ta’minotdan iborat.

Modelda talabada beshta o‘zaro bog‘liq kompetensiya rivojlantiriladi: o‘z-o‘zini anglash va boshqarish, kommunikatsiya va ijtimoiy muloqot, empatiya va boshqalarga hurmat, muammolarni hal qilish hamda jamoada ishlash. O‘z-o‘zini anglash va empatiya asosan emotsional-motivatsion qismni, muammolarni hal qilish kognitiv qismni, muloqot va jamoada ishlash esa xulq-atvor qismini rivojlantiradi. Bu kompetensiyalar bo‘lajak pedagog uchun ham shaxsiy, ham kasbiy ahamiyatga ega: o‘zi empatiyaga ega bo‘lmagan, nizolarni konstruktiv hal qila olmaydigan o‘qituvchi o‘quvchilarda bu sifatlarni tarbiyalay olmaydi.

Tadqiqotda pedagogik mexanizm pedagogik ta’sirni talabaning ichki o‘zgarishiga aylantiruvchi, ketma-ket va o‘zaro bog‘liq jarayonlar tizimi sifatida tushunildi. Modelda oltita mexanizm yopiq sikl hosil qiladi. **Diagnostik mexanizm** talabaning boshlang‘ich holatini aniqlaydi va individual yo‘nalishni belgilaydi. **Motivatsion-aksiologik mexanizm** axloqiy qadriyatlarga ichki ehtiyoj va shaxsiy ma’no uyg‘otadi. **Mazmuniy-integrativ mexanizm** axloq, inson huquqlari va fuqarolik mas’uliyati mazmunini alohida kurs sifatida emas, mavjud o‘quv fanlari va to‘garak mashg‘ulotlariga singdiradi. **Faoliyatli-interaktiv mexanizm** bilim va qadriyatni axloqiy dilemma, keys, rolli o‘yin, loyiha va ko‘ngilli faoliyatda sinab ko‘rish imkonini beradi. **Refleksiv mexanizm** talabaning o‘z tanlovi va xatti-harakatini tahlil qilishini (refleksiv kundalik, portfolio) tashkil etadi. **Korreksion-rivojlantiruvchi mexanizm** esa refleksiya va kuzatuv ma’lumotlari asosida mentorlik va individual topshiriqlar orqali pedagogik ta’sirni moslashtiradi.

Mexanizmlar uch bosqichda – tayyorlov-diagnostik, mazmuniy-faoliyatli va refleksiv-korreksion bosqichlarda amalga oshadi. Jarayon «bilim → qadriyat →

munosabat → faoliyat → refleksiv tajriba» yo‘nalishida kechadi. Har bir bosqich yakunida uzluksiz monitoring orqali teskari aloqa ta’minlanadi, sikl tugagach esa jarayon murakkabroq vaziyatlar bilan davom etadi. Shu tariqa rivojlanish spiral ko‘rinishini oladi. Mexanizmlarning samaradorligi to‘rtta pedagogik shart-sharoitga bog‘liq: gumanistik ta’lim muhiti, axloqiy tanlov vaziyatlarini maqsadli yaratish, ko‘ngilli va ijtimoiy loyihalarda ishtirok hamda ta’lim muassasasi, oila va mahalla hamkorligi.

Mexanizmlarni amalga oshirishda aktiv o‘qitish, muammo asosida o‘qitish, servis o‘rganish (jamiyatga xizmat orqali o‘rganish), kollaborativ o‘qish, case study va kritik fikrlash metodlariga tayaniladi. Ularning har biri muayyan mexanizm doirasida tanlanadi. Masalan, “Axloq va yetakchilik” to‘garagidagi mashg‘ulot qisqa dilemma bilan boshlanadi: kurs sardori guruh pulini o‘z ehtiyojiga ishlatib qo‘ygani ma’lum bo‘ladi, uning yaqin do‘sti esa buni bilib qolgan. Talabalar avval yakka tartibda o‘z javobini yozadi (diagnostik mexanizm), so‘ngra kichik guruhlarda vaziyatni turli tomonlar nuqtai nazaridan muhokama qiladi va «sadoqat» hamda «adolat» qadriyatlari to‘qnashuvini xalq maqollari bilan qiyoslaydi (motivatsion-aksiologik va faoliyatli-interaktiv mexanizmlar). Mashg‘ulot refleksiv kundalikka yozish bilan yakunlanadi, kundaliklar asosida tyutor qiynalgan talabalar bilan alohida ishlaydi (refleksiv va korreksion mexanizmlar). Shu tariqa bitta mashg‘ulot ichida ham bir nechta mexanizm ketma-ket ishlaydi.

Modelning an’anaviy tarbiyaviy ish tizimidan farqi bir necha jihatda namoyon bo‘ladi. An’anaviy yondashuvda ish umumiy reja asosida, alohida tadbirlar majmui sifatida tashkil etiladi, talaba ko‘proq tinglovchi o‘rnida bo‘ladi, natija esa tadbir o‘tkazilgani bilan baholanadi. Model asosidagi jarayonda esa ish har bir talabaning boshlang‘ich holatidan boshlanadi, talaba tanlov qiluvchi va uni tahlil qiluvchi faol sub’ektga aylanadi, axloqiy mazmun alohida tarbiyaviy soatlarda emas, o‘quv fanlari, to‘garak va loyihalarga singdirilgan holda beriladi. Baholash kompetensiya qismlarining rivojlanishi bo‘yicha olib boriladi, monitoring natijasiga ko‘ra har bir siklda tuzatish kiritiladi. Modelning yangiligi uning elementlarida emas, balki ularning tashkil etilishida: dilemma, loyiha, refleksiv kundalik va mentorlik pedagogikada ma’lum, modelda esa ular yagona boshqariladigan jarayonga birlashtiriladi.

Modelni joriy etishda professor-o‘qituvchi va tyutorning roli ham o‘zgaradi. O‘qituvchi tayyor axloqiy xulosalarni bayon qiluvchi emas, balki talabani tanlov vaziyatiga olib kiruvchi va muhokamani yo‘naltiruvchi tashkilotchiga aylanadi. Tyutor esa auditoriyada boshlangan ishni “Ma’naviyat soati”, ko‘ngilli loyihalar va individual suhbatlar orqali o‘quvdan tashqari faoliyatda davom ettiradi hamda refleksiv kundaliklar tahlili asosida korreksion ishni amalga oshiradi.

Model Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Buxoro davlat pedagogika instituti va Guliston davlat pedagogika institutida 484 nafar talaba ishtirokida tajriba-sinovdan o‘tkazildi. Kognitiv mezon muallif so‘rovnomasi, aksiologik mezon J.Blek va U.Reynoldsning “Axloqiy identitlik” so‘rovnomasi, faoliyatli mezon kuzatuv va sotsiometriya orqali baholandi. Tajriba guruhida yuqori darajadagi talabalar ulushi 9,8 foizdan 20,9 foizga oshdi, quyi darajadagilar ulushi esa 73,0 foizdan 29,5 foizga kamaydi. Nazorat guruhida ko‘rsatkichlar deyarli o‘zgarmadi. Guruhlar orasidagi farq Styudent ($t = 9,29$) va Pirson ($\chi^2 = 99,13$) mezonlari bo‘yicha statistik ahamiyatli bo‘ldi ($p < 0,001$).

Mezonlar kesimida eng katta o‘sish kognitiv mezonda kuzatildi: tajriba guruhida yuqori daraja ulushi 9,8 foizdan 21,7 foizga oshdi. Aksiologik va faoliyatli mezonlarda o‘sish nisbatan sekinroq bo‘ldi, ko‘plab talabalar quyi darajadan o‘rta darajaga o‘tdi. Bu bilim qismi tezroq, qadriyatli munosabat va xulq-atvor esa sekinroq shakllanishini ko‘rsatadi. Natijalar uchala oliy ta’lim muassasasida ham bir-biriga yaqin bo‘ldi. Koen d effekt hajmi 0,84 ni tashkil etdi. Shu bilan birga tajriba yakunida ham talabalarning qariyb uchdan bir qismi quyi darajada qoldi. Bu ijtimoiy-axloq kompetensiyasini rivojlantirish bir semestr bilan cheklanmaydigan, uzoq muddatli va uzluksiz jarayon ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa. Talabalarda ijtimoiy-axloq kompetensiyalarini rivojlantirish samaradorligi alohida metodlarning o‘ziga emas, balki ularning qanday tizimga birlashtirilganiga bog‘liq. Taklif etilgan model mavjud pedagogik vositalarni diagnostikadan boshlanib korreksiya bilan yakunlanadigan, teskari aloqa bilan boshqariladigan yagona jarayonga birlashtiradi. U mavjud o‘quv fanlari, to‘garak mashg‘ulotlari va tyutorlik faoliyati doirasida qo‘llanadi, shuning uchun uni joriy etish uchun alohida o‘quv kursi talab etilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
2. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 192 b.
3. Black J.E., Reynolds W.M. Development, reliability, and validity of the Moral Identity Questionnaire // Personality and Individual Differences. – 2016. – Vol. 97. – P. 120–129.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
5. Kohlberg L. Essays on moral development. Vol. II. The psychology of moral development. – San Francisco: Harper & Row, 1984. – 729 p.